

Г. Г. Єфіменко

Націонал-більшовизм

НАЦІОНАЛ-БІЛЬШОВИЗМ – ідеологія та політична практика в СРСР і Німеччині, основою якої стало поєднання консервативних національно-державницьких ідей із радикальними «лівими» при безумовному запереченні лібералізму. Виник після закінчення 1-ї світової війни спочатку на нім. і майже одразу – на рос. ґрунті під впливом складного внутр. і міжнар. становища обох країн. Нім. і рос. націонал-більшовики мали істотні відмінності у проявах та організац. засадах, а їхній вплив на укр. дійсність виявився несхожим за своїм вектором. Навесні 1919 терміном «Н.-б.» у Німеччині позначали погляди тих політ. діячів, які схвалювали соц. заходи більшовиків (див. Більшовизм) і військ. співробітництво Німеччини та РСФРР. Першим виступом, що започаткував націонал-більшов. напрям у політ. думці, вважають статтю П. Ельцбахера «Letzter Ausweg» («Останній засіб»), опубл. 2 квітня 1919 у г. «Der Tag». У ній, як і в більш пізніх публікаціях, автор закликав здійснити соціалізацію засобів виробництва та укласти союз із Рад. Росією й Рад. Угорщиною з метою захисту нац. інтересів Німеччини. Під час обговорення цих пропозицій і виник термін «Н.-б.». Теоретиками націонал-більшов. руху серед представників нім. інтелектуал. еліти були Е. Нікіш, К.-О. Петель, Г. Ебелінґ. Він став популяр. тоталітар. рухом міжвоєн. Німеччини, проміж. ланкою між націонал-соціалізмом і комунізмом. Ключовий теор. постулат нім. Н.-б. – концепція побудови нац. соціалізму заради нац. величі країни з акцентом на всесвіт. революціонізуючій ролі пригноблених націй (найреволюційніші серед них – рос. і нім.). Націонал-більшовики вважали, що нац. проблеми Німеччини може вирішити соц. революція з червоним прапором та орієнтацією на воєн. союз із РСФРР. В організац. плані націонал-більшов. ідеї намагалися втілити нім. комуністи Г. Лауфенберг (після Листопад. революції 1918 у Німеччині деякий час очолював Гамбур. раду робітників, солдатів і матросів) та Ф. Вольфгайм. Вони брали активну участь у створенні КП Німеччини й очолили у ній ліву опозицію, а згодом увійшли до новоствор. Комуніст. робітн. партії Німеччини, до якої перейшло до 40 % складу КП Німеччини. Г. Лауфенберг і Ф. Вольфгайм називали свою програму дій націонал-більшов. і закликали до нар. війни проти країн Антанти у союзі з усіма патріот. силами Німеччини. Акцент на нац., а не класових засадах, викликав відверто негативну реакцію керівництва Інтернаціоналу Комуністичного та особисто В. Леніна, який у праці «Детская болезнь “левизны” в коммунизме» назвав подібні настанови «вопиющей нелепостью». За наполяганням керівництва Комінтерну Г.

Лауфенберґа і Ф. Вольфґайма виключили із КП Німеччини (жовтень 1919) і Комуніст. робітн. партії Німеччини (квітень 1920) і, оскільки вони не визнали свої заклики помилковими, затаврували як «націоналіст. зрадників». Влітку 1920 на ідей. платформі Н.-б. вони створили «Союз комуністів», однак ця організація не стала єдиним центром націонал-більшов. руху, що продовжував існувати у вигляді розпорошених груп і гуртків. Цьому сприяли період потепління у відносинах між нацистами й комуністами та подібність гасел цих двох найбільш потуж. тоталітар. рухів з націонал-більшовицьким. Ідеологія Н.-б. була особливо близькою лівому крилу націонал-соціалістів. На поч. 1930-х рр. більша частина прихильників Н.-б. перейшла до А. Гітлера, менша – до комуністів. 1932 і на поч. 1933 Е. Нікіш та К.-О. Петель спробували виставити єдиний список націонал-більшовиків на парламент. виборах, але було вже запізно. З приходом до влади А. Гітлера частина керівництва націонал-більшов. руху емігрувала, а частину репресовано.

Ідеологія рос. Н.-б. мала ін. підґрунтя, оскільки зародилася у середовищі рос. еміґрації, однак назва запозичена саме з Німеччини. На відміну від нім., у рос. Н.-б. йшлося не про стимулювання революції, а про її подолання. Провідна думка – визнання більшов. влади нац.-рос. і такою, що єдина у конкрет. істор. умовах має змогу відновити великодержавність Росії. Н.-б. став гол. ідей. обґрунтуванням т. зв. зміновіхівства (від назви зб. статей «Смена вех», Прага, 1921) – співпраці рос. емігрант. інтелігенції з більшовиками заради єдиної нац. Рос. держави. Як політ. практика він знайшов прояв, насамперед, у держ. політиці з поч. доби «Великого перелому». Гол. ідеологом Н.-б. став колиш. кадет М. Устрялов, який свого часу перебував в уряді О. Колчака. У лютому 1920 він переосмислив свою позицію, і оскільки великодержавність була одним із провід. мотивів існування Білого руху, виступив категорично проти продовження зброй. боротьби з більшовиками. Застосовуючи логічні міркування та користуючись істор. аналогіями, він запевняв рос. еміґрацію в майбут. переродженні більшовизму у нац. доктрину, а Н.-б. визначав як використання більшовизму в нац. цілях. При цьому він вбачав у більшовизмі вияв рос. нац. характеру та категорично наголошував на нетотожності понять «більшовизм» і «комунізм»: перше він розглядав як суто рос. явище, друге – як інтернац., антиросійське. Після відмови від НЕПу та повернення до комуніст. методів господарювання в СРСР М. Устрялов визнав свої помилки у сфері екон. теорії та цілковито підтримав Й. Сталіна як рос. державника. Сталін. тезу про соціалізм в одній країні він інтерпретував як своєрідну формулу рос. великодержавності. Переконавшись, що рад. керівництво фактично виконує націонал-більшов. програму, М. Устрялов 1935 повернувся до СРСР, де 1937 був заарешт. і розстріляний. Рад. влада забороняла використовувати термін «Н.-б.» і публічно позиціонувала себе як інтернац., але загибель творця ідеї не зупинила її реалізацію. Саме у 1930-і рр., після остаточ. розгрому націонал-комунізму українського та ліквідації подіб. настроїв в ін. респ., сталін. керівництво почало відверто реалізовувати нац.-рос. курс, передбачений (чи запроектований) М. Устряловим. Н.-б. реально перетворився у політ. практику владної

еліти. Нинішня рос. нац. свідомість, усі її гол. риси сформовані розпочатим у 1930-і рр. сталін. націонал-більшов. курсом, який історики часто визначають як сталінізм. Насамперед це стосується культів князя Олександра Невського, генералісимуса О. Суворова та імператора Петра I, активне формування яких розпочалося ще до війни з Німеччиною, а також гол. нинішнього культу – «Перемоги у Великій Вітчизняній війні».

Термін «Н.-б.» використовували і в УРСР, зокрема М. Хвильовий вживав його у рос. значенні, але при захисті тези про необхідність нац. розвитку укр. культури: «Коли наші погляди в цьому випадку зійдуться з “чаяніями” нашої ж таки дрібної буржуазії і навіть фашистів, то це зовсім не значить, що ми помиляємось. ... Словом, коли “націонал-більшовик” Устрялов приймає програму компартії, то це зовсім не значить, що ця програма потребує коректив». У близькому до нім. визначення застосував термін «Н.-б.» В. Сосюра в одному з варіантів вірша «Два Володьки» (1931): «Довго, довго я був із собою в бою... / Обсипалось і знов зеленіло в гаю, / Пролітали хвилини, як роки... / Рвали душу мою два Володьки в бою, / І обидва, як я, кароокі. / І в обох ще не знаний, невиданий хист, – / Рвали душу мою комунар і червоний фашист. / Другий (той, що ішов на Ейхгорна) / Очі мав не вперед, а назад і убік, – / Об'єктивно й по суті був чорний, / Або націонал-більшовик». Надалі з метою уникнення аналогії між комунізмом і фашизмом при цитуванні В. Сосюри «червоний фашист» (по тексту – синонім терміна «націонал-більшовик») замінювали терміном «націоналіст», а останні чотири рядки мало відомі навіть дослідникам творчості поета. Пізніше з приводу цього вірша П. Любченко в листі до Й. Сталіна зауважив, що поет В. Сосюра назвав себе «націонал-більшовиком», та звинуватив М. Скрипника у популяризації цього терміна. На офіц. рівні його уперше вжито на червневому (1927) пленумі ЦК КП(б)У при обговоренні ситуації в КПЗУ. В доповіді М. Скрипник процитував проект резолюції, який навесні 1927 запропонував представник Комінтерну пленумові ЦК КПЗУ. У ньому, зокрема, зазначено: «Найбільшою ідейною загрозою перед пролетаріатом Західної України є націонал-більшовизм». Як у процитованому документі, так і під час обговорення доповіді М. Скрипника, Н.-б. сприймали як синонім «націонал-ухильництва», при цьому дехто з доповідачів сумнівався у доцільності його вживання. Окремо зупинився на питанні про Н.-б. В. Затонський, який щодо визначення «Н.-б.» зауважив, що «його варто вживати тоді, коли справа ходить про масовий рух, наприклад про селянський рух, який іде під гаслом національним і одночасово виставляються гасла, які наближаються до більшовизму». Він рішуче заперечив можливість характеристики прихильників О. Шумського і К. Саврича в КПЗУ як «націонал-більшовиків» та різко розмежував «Н.-б.» і «націонал-ухильництво»: «В першому випадковій маси, може й несвідомо, але все-таки політично наближаються до більшовизму, а тут навпаки – від більшовиків відходять». На поч. 1930-х рр., уже після офіц. засудження теорії двокорінності, нарком освіти УСРР та чл. політбюро ЦК КП(б)У М. Скрипник спробував поширити використання терміна «націонал-більшовик» саме у запропонованому В. Затонським значенні та намагався перенести його

на тих чл. КП(б)У, які перебороли свій «укр. націоналізм» і прийшли до більшовизму. Це визначення стосувалося насамперед чл. розпущеної 1925 Укр. КП, а також колиш. «розламівців» із КПЗУ. Фактично це був пошук шляху до ліквідації суперечностей, що існували в КП(б)У з приводу парт. минулого її окремих членів. Так, в одному із виступів М. Скрипник зазначив: «Практичні заходи, за які боролася і які обстоювала УКП, все, що вона вважала за потрібні умови для своєї ліквідації... вони є лише укапістською формою, націонал-більшовицьким виразом того, що вже намічено, що комуністична партія більшовиків УСРР та СРСР провадить в життя». Після обговорення у політбюро ЦК КП(б)У навесні 1932 М. Скрипник погодився з недоцільністю вживання терміна «Н.-б.» щодо Укр. КП. Ймовірно, про цей термін не йшлося б, якби не пошуки «помилки» М. Скрипника у нац. питанні, розпочаті на поч. 1933. Оскільки вживання терміна «Н.-б.» було чи не єдиною доведеною помилкою М. Скрипника, яку, до того ж, він визнав сам, то саме з цього й розпочато його цькування. У номері ж. «Більшовик України» за березень 1933 вміщено статтю П. Любченка «Про націонал-більшовизм», в якій, без згадування прізвища, автора цього терміна піддано суворій критиці. «Націонал-більшовизм» як одна з осн. помилок М. Скрипника присутній майже у всіх резолюціях та антискрипників. статтях до осені 1933. Про існування «шкідливої теорії націонал-більшовизму, що становив немовби синтез між націоналізмом та більшовизмом», згадано і в проекті доповіді з питань нац. політики ЦК КП(б)У, з якою С. Косіор мав виступити на найближчому після смерті М. Скрипника пленумі ЦК КП(б)У. Але Й. Сталін особисто викреслив процитовані вище рядки: зайвих згадок про Н.-б. він вирішив уникнути, оскільки з його ініціативи М. Скрипнику висунуто більш вагомі звинувачення. Надалі у рад. пропаганді, а згодом і в історіографії, термін «Н.-б.» не використовували. Його відродження у характеристиці укр. діячів міжвоєн. періоду відбулося в історіографії незалеж. України, насамперед у працях, присвяч. М. Скрипнику. При цьому їхні автори зазвичай ігнорують походження та істор. зміст Н.-б. і досить часто вживають його як синонім «націонал-комунізму», а реальне значення залишають поза увагою, зокрема називають націонал-більшовиками М. Скрипника і М. Хвильового, які ніколи в укр. нац. партіях не перебували, а відтак до націонал-більшовиків, навіть за скрипників. тлумаченням, не належали. М. Скрипник, М. Хвильовий й усі ті, кого зараховують до націонал-комуністів, виступали непримирен. противниками більш поширеної у межах СРСР теорії Н.-б. авторства М. Устрялова. Націонал-комуністи від самого початку зарекомендували себе прихильниками радикал. поглядів, комунізм становив для них гол. цінність, і вони були переконані в тому, що створення комуніст. економіки саме по собі знищить нац. гноблення. Натомість Н.-б. виник у середовищі консерватив. діячів, які намагалися використати революцію для захисту інтересів імпер. нації, а у комунізмі вбачили тимчас. союзника такого становлення. Націонал-комуністи розглядали СРСР як союз рівноправ. націй, прообраз майбут. комуніст. світу, націонал-більшовики – як своєрід. «плавил. казан», у якому нац. культури змішуються й, додаючи щось до існуючої рос. культури, стають її частиною. Таким чином, сутність Н.-б. полягала у застосуванні комуніст.

ідей в інтересах імпер. націоналізму, а націонал-комунізму – в антиімпер. боротьбі. Про антагоністичність націонал-комуніст. і націонал-більшов. поглядів свідчить і політ. практика СРСР – відверте втілення націонал-більшов. ідей розпочато лише після ліквідації націонал-комунізму. Із розпадом СРСР на тер. РФ виникло багато рухів, що позиціонують себе як націонал-більшов. і ведуть свій родовід від рос. і нім. Н.-б. міжвоєн. періоду.

Рекомендована література

1. Агурский М. Идеология национал-большевизма. Париж, 1980;
2. Москва, 2003;
3. Политическая история русской эмиграции: 1920–1940 гг.: Док. и мат. Москва, 1999;
4. Устрялов Н. В. Национал-большевизм. Москва, 2003;
5. Кара-Мурза С. и др. Коммунизм и фашизм: Братья или враги?: Сб. Москва, 2008;
6. Бранденбергер Д. Л. Национал-большевизм: Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931–1956 гг.). С.-Петербург, 2009.

Бібліографічний опис:

Націонал-більшовизм / Г. Г. Єфіменко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-71082>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).